ارزشیابی برنامه‌درسی: چرا و چگونه

سهیلا غلام‌آزاد

پژوهشکده برنامه‌ریزی درسی و نوآوری‌های آموزشی

برنامه درسی از مؤلفه‌های اصلی یک نظام تربیت رسمی است. زیرا که این مؤلفه به صورت هدفمند، تجارب تربیتی ویژه‌ای را برای ارتقا و تعالی وجودی دانش‌آموزان در ابعاد و شئون مختلف فراهم می‌نماید. به لحاظ نظری و در تعاریف به عمل آمده از معنا و مفهوم برنامه‌ریزی درسی، برنامه ریزی درسی در بردارندهٔ طیفی از انواع فعالیت‌ها است.

برنامه درسی

برنامه درسی به مجموعه فرصت‌های نظام‌مند و طرح‌ریزی شده (از سطح ملی، منطقه‌ای و محلی تا مدرسه و کلاس درس با طیف مخاطبان بسیار گسترده و فراگیر تا بسیار محدود) و نتایج مترتب بر آنها اطلاق می‌شود که متربیان برای کسب شایستگی‌های لازم جهت درک و اصلاح موقعیت بر اساس نظام معیار اسلامی در معرض آنها قرار می‌گیرند تا با تکوین و تعالی پیوسته هویت خویش مرتبه قابل قبولی از آمادگی برای تحقق حیات طیبه در همه ابعاد را به دست آورند.

(مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۰، ص. ۳۷۲)

به رغم وجود اختلاف نظر در تعریف و تعیین ابعاد مختلف برنامه ریزی درسی، **ارزشیابی** یکی از اجزا اصلی **فرایند برنامه‌ریزی درسی** است. من جمله در مبانی نظری سند تحول نظام تربیت رسمی و عمومی و در بخش رهنامه آن، ارزشیابی یکی از چهار فعالیت اصلی زیر نظام برنامه درسی در نظر گرفته شده است.

برنامه درسی

زیر نظام برنامه درسی شامل ابعاد چهارگانه

- **طراحی،**
- **تدوین،**
- **اجرا و**
- **ارزشیابی**

است، که با توجه به عوامل موثر بر کیفیت در یک بافت منسجم و یک پارچه و هم سو و هم آهنگ با غایت و اهداف نظام تربیت رسمی و عمومی سامان‌دهی می‌شود. (مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۰)

برنامه درسی

طراحی، در درجه نخست ناظر بر ویژگی‌های عام طرح یا نقشه حاکم بر برنامه‌درسی است که دیدگاه یا خاستگاه ارزشی برنامه درسی را تبیین می‌نماید و در درجه دوم به ابتناء به چنین پایگاهی برای عناصر برنامه درسی مانند

- **تشخیص نیاز و تدوین اهداف،**
- **انتخاب محتوی، سازماندهی محتوی،**
- **راهبردهای تدریس/فرصت‌ها و فعالیت‌های یادگیری،**
- **سنجش پیشرفت تحصیلی** و
- **زمان**

تعیین تکلیف می‌نماید.

برنامه درسی

تدوین، ناظر بر فرایند ساخت و تولید برنامه‌درسی است و شامل ابعادی مانند

- **خاستگاه برنامه‌ریزی درسی/ تمرکز و عدم تمرکز،**
- **میزان انعطاف و**
- **ترکیب گروه‌های تصمیم‌گیرنده درباره عناصر برنامه‌درسی**

می‌باشد.

برنامه درسی

اجرا، ناظر بر رخدادهایی است که چگونگی عملیاتی ساختن برنامه‌درسی را در کانون توجه داشته و شامل ابعادی همچون

- **منشا/ مبدا تغییر،**
- **واحد/ عامل تغییر و**
- **پیامدهای تغییر**

می‌شود.

برنامه درسی

ارزشیابی، ناظر بر فرایند دریافت داده‌های معتبر برای بازسازی و به‌سازی مداوم برنامه درسی است و شامل ابعادی مانند

- **سطوح،**
- **روش و**
- **منابع اطلاعاتی**

می‌شود.

به طور کلی ارتقاء کیفی تجارب تربیتی دانش‌آموزان در هر نظام تربیت رسمی از یک منظر به ارتقاء کیفی برنامه‌های درسی آن ارتباط پیدا می‌کند و بی‌تردید ارتقاء کیفی برنامه‌های درسی و به ویژه فرایند برنامه‌ریزی درسی نیز نیازمند ارزشیابی است. صرف نظر از این توجیهات نظری برای ضرورت ارزشیابی در فرایند برنامه‌ریزی درسی از جنبه عملی نیز ضرورت ارزشیابی از برنامه‌های درسی قابل توجیه و بحث است.

ارزشیابی به فرایندی منظم برای جمع‌آوری، تحلیل و تفسیر اطلاعات گفته می‌شود؛ به این منظور که تعیین شود آیا هدف‌های مورد نظر تحقق یافته‌اند یا در حال تحقق یافتن هستند و به چه میزانی.

(گی، ۱۹۹۱، نقل شده در سیف ۱۳۸۳، ص. ۳۲).

اصول ارزشیابی برنامه‌درسی

- ارزشیابی برنامه درسی باید در مراحل سه‌گانه فرایند تدوین (تکوین)، اجرای آزمایشی(تکوینی) و پایانی(مجموعی) برای ارزیابی میزان موفقیت نظام تربیت رسمی و عمومی در دستیابی متربیان به مراتب حیات طیبه انجام شود.
- ارزشیابی باید با شناخت کیفیت اجرای برنامه درسی در سطوح مختلف ملی، منطقه‌ای و محلی میزان ارزشمندی، جامعیت، کارآمدی و اثربخشی شایستگی‌ها را (در سه سطح محصول، برونداد و پیامد) تعیین نماید.

اصول ارزشیابی برنامه‌درسی

- ارزشیابی برنامه‌درسی باید فراهم کننده اطلاعات معتبر، مفید و به موقع برای کلیه عوامل سهیم (اعم از سیاست‌گذاران، کارکنان، کارشناسان، برنامه‌ریزان درسی، مدیران، مربیان، اولیا، مشاوران و سایر افراد ذینفع) باشد و مشارکت موثر تمامی عوامل سهیم را در بهره‌برداری از نتایج در سطوح مختلف به دنبال داشته باشد

اصول ارزشیابی برنامه‌درسی

- ارزشیابی باید به تناسب با استفاده از داده‌های کمی و کیفی یا ترکیبی از آنها انجام شود تا به نتایج دقیق‌تر و سودمندتری برای اصلاح مداوم نظام تربیت رسمی بر اساس نظام معیار اسلامی دست یابد.

پیشینه

در راستای اصلاح و بهبود برنامه‌های درسی در حال اجرا، در سال ۱۳۸۹ طبق روال گذشته معاونت تألیف،تولید مواد و رسانه های آموزشی سازمان (دفتر برنامه‌ریزی درسی و تألیف کتاب‌های درسی) ارزشیابی پایانی از دوازده برنامه درسی را به پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش را پیشنهاد نموده که با دو طرح ارزشیابی از پیش تعریف شده (برنامه درسی هنر دوره ابتدایی و برنامه درسی هدیه های آسمان دوره ابتدایی) مجموعاً به ۱۴ برنامه درسی در حال اجرا بالغ گردید. ریاست پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش، مسئولیت انجام ارزشیابی از این ۱۴ برنامه درسی را به پژوهشکده برنامه‌ریزی درسی و نوآوری‌های آموزشی محول کردند.

از سال تحصیلی ۹۱-۱۳۹۰ همزمان با اجرای کتاب‌های تازه تالیف پایه اول، ارزشیابی از بسته آموزشی هر درس در برنامه کاری سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی قرار گرفت.

۹۱-۱۳۹۰	کتاب ریاضی پایه اول
۹۲-۱۳۹۱	کتاب ریاضی پایه دوم ابتدایی کتاب ریاضی پایه ششم ابتدایی
۹۳-۱۳۹۲	کتاب ریاضی پایه سوم ابتدایی کتاب ریاضی پایه هفتم

روش پژوهش

در این نوع پژوهش ارزشیابی به معنای شناسایی وضع موجود و داوری درباره فاصله بین وضع موجود و وضع مطلوب است. به عبارت دیگر، **در فرایند ارزشیابی لازم است اطلاعات به دست آمده از وضع موجود با وضع مطلوب مقایسه شده و در باره آن قضاوت شود.**

این قضاوت دربارۀ مناسب بودن، ثمربخشی و مطلوب بودن محصول برنامه برحسب هدف‌های تعریف شده خواهد بود و توصیه‌هایی برای اقدامات بعدی در پی خواهد داشت.

سطوح ارزشیابی

- ارزشیابی از بسته آموزشی(قصد شده)
- ارزشیابی از بسته آموزشی در حین اجرا

اهداف ارزشیابی، در سطح ارزشیابی از بسته آموزشی (قصده شده)

ارزشیابی (شناسایی نقاط ضعف و قوت) **کتاب درسی** در ابعاد زیر:

- ساختار
- صفحه آرایی
- سازماندهی محتوا

ارزشیابی (شناسایی نقاط ضعف و قوت) **راهنمای معلم** در ابعاد زیر:

- ساختار
- صفحه آرایی
- انطباق با کتاب درسی
- سازماندهی محتوا

اهداف ارزشیابی، در سطح ارزشیابی از بسته آموزشی (قصده شده)

ارزشیابی (شناسایی نقاط ضعف و قوت) **کتاب کار** در ابعاد زیر:

- ساختار
- صفحه آرایی
- انطباق با کتاب درسی
- سازماندهی محتوا

ارزشیابی (شناسایی نقاط ضعف و قوت) **رسانه های آموزشی**

ارزشیابی **میزان همخوانی عناصر بسته آموزشی**

اهداف ارزشیابی، در سطح ارزشیابی از بسته آموزشی اجرا شده

ارزشیابی (شناسایی نقاط قوت و ضعف) از فرایند اجرای بسته آموزشی

- ارزشیابی **فرایند آماده سازی** اجرا
- ارزشیابی از **فرایند یاددهی-یادگیری** بسته آموزشی
- ارزشیابی از **فرایند ارزشیابی پیشرفت تحصیلی** دانش آموزان

اهداف ارزشیابی، در سطح ارزشیابی از بسته آموزشی اجرا شده

ارزشیابی از عوامل موثر بر اجرای بسته آموزشی

- ارزشیابی از **معلم**
- ارزشیابی از **دانش آموز**
- ارزشیابی از **والدین**
- ارزشیابی از **تجهیزات و امکانات آموزشی**
- ارزشیابی از **فضای آموزشی**
- ارزشیابی از **زمان تخصیص یافته**

مؤلفه‌هایی که اندازه‌گیری شده یا درباره آن‌ها اطلاعاتی جمع‌آوری می‌گردد

در سطح ارزشیابی بسته آموزشی قصد شده

کتاب درسی

کتاب راهنمای معلم

کتاب کار

کتاب درسی

ساختار

- **جلد**(رعایت قالب مشترک برای پایه و دوره، رعایت معیارهای تصویرگری در طراحی روی جلد و انطباق آن با سنجه های تصویرگری، تناسب طرح روی جلد با هدف اصلی کتاب، استفاده از پشت جلد برای ارائه پیامهای آموزشی و فرهنگی منطبق با موضوع کتاب، داشتن عطف)
- **واحدهای پیش از متن**(رعایت استانداردهای سازمان در: صفحه حقوقی، تصویر و کلام حضرت امام، فهرست، سخنی با دانش آموز)
- **صفحات متن**(هماهنگی عناوین اصلی و فرعی، وجود زیر نویس، وجود ارجاعات، شماره گذاری عنوان و شرح جداول، نمودارها، تصاویر و ....)
- **سازماندهی متن**(کفایت مطالب ارائه شده، انسجام مطالب ارائه شده، رعایت تعادل و هماهنگی قالب فصلها، دروس و فعالیت ها، وجود پیش سازمان دهنده ها، وجود خلاصه فصل، وجود بخش پایان فصل)
- **صفحات پس از متن**(وجود واژه نامه ، وجود کتاب نامه)

کتاب درسی

صفحه آرایی

- **خط**(رعایت تناسب نوع قلم با سن مخاطبان، متنوع بودن نوع قلم؛ تناسب اندازه قلم با سن مخاطب، متنوع بودن رنگ قلم، رعایت فاصله بین سطرها، رعایت فاصله کلمات در سطرها)
- **عناصر گرافیکی**(تنوع در عناصر گرافیکی مثل عکس، تصویر، جداول، نمودارها، نقشه، ریز نقشها، نشانه ها و...، هماهنگی عناصر گرافیکی)
- **ترکیب بندی و چینش عناصر**(رعایت سفید خوانی، هماهنگی عناصر)
- **زیبایی شناسی در تصاویر**(تناسب با تجارب زیسته مخاطبان، نداشتن پیا مهای متعدد و ضمنی، کمک به درک مفاهیم، تناسب سبک تصویرگری با محتوا و مضمون، تنوع در سبک تصویرگری، متناسب بودن آناتومی حالات، حرکات و نسبت ها، تطبیق با واقعیتها، احترام به قومیت ها، جذاب بودن و کمک به ماندگاری مفاهیم، تناسب نوع تصاویر با سن مخاطبان، تناسب فرم تصاویر با سن مخاطبان، تناسب رنگ تصاویر با سن مخاطبان، تناسب سبک تصویرگری با سن مخاطبان، رعایت معیارهای فرهنگی و دینی سازمان).

کتاب درسی

سازماندهی محتوا

- **تکالیف یادگیری و سئوالات** (توان پشتیبانی از یادگیری، انتقال یادگیری به موقعیت جدید، کمک به استحکام یادگیری، پاسخ به سبک های یادگیری مختلف، رفع بد فهمی ها توسط یادگیرنده، توزیع متناسب فعالیت‌ها از نظر سطوح دشواری آن‌ها، توزیع متناسب فعالیت‌ها از نظر سطوح دشواری آن‌ها، تناسب تعداد و دشواری فعالیت‌ها با اهداف و بودجه‌بندی مفاهیم و دروس ، تناسب نوع فعالیت‌ها با سطوح دشواری مورد انتظار اهداف، کفایت تعداد فعالیت ها)
- **سنجش**(وجود سطوح مختلف تعریف شده اهداف،وجود تکالیف یادگیری برای سنجش فردی، وجود تکالیف یادگیری برای سنجش گروهی، وجود تکالیف تکمیلی (توسعه ای) بر روی وجوه خاص از آنچه دریافت/ به کار گرفته شده است، وجود تکالیف ترمیمی برای اصلاح ضعف های یادگیری دانش آموزان، وجود فرصت های ،خود ارزیابی و دریافت بازخورد از همسالان، وجود فرصت دریافت بازخورد از معلم)

کتاب درسی

سازماندهی محتوا

- **بیان و سبک نگارش**(ساده بودن متن، رعایت زبان معیار، رعایت آیین نگارش،توجه به واژگان پایه ، تناسب اندازه کلمات و جملات با سن مخاطبان)
- **توالی**(داشتن روند منطقی، توسعه فرصت های یادگیری)
- **اعتبار**(به روز بودن اطلاعات، مستند سازی اطلاعات ارائه شده)
- **تعادل**(بین فصول، بین دروس، بین متون و تصاویر، در تخصیص زمان به فعالیت ها)
- **عدالت جنسیتی**(توجه به اسامی زنانه و مردانه بطور متعادل، توجه به انواع نقش ها و وظایف هر دو جنس(عدم اختصاص نقش های خاص یک جنس)، وجود تصاویر هر دو جنس)
- **هماهنگی**(بین متون و تصاویر، بین متون و جداول، بین متون و نمودارها، بین متون و نقشه ها و ریز نقش ها، بین دروس و فعالیت ها، بین فصل ها و دروس)

کتاب راهنمای معلم

انطباق با کتاب درسی

- **تبیین کتاب درسی**(فرایند اجرای راهبردهای آموزش به تفکیک فصل ها ارائه شده است، اهداف فصل / درس در قالب پیامد های یادگیری بیان شده است، بد فهمی های یادگیری بالقوه در هر یک از فصل ها به وضوح تشریح شده است، راهکارهای رفع بد فهمی ها درهر یک از فصل ها به وضوح بیان شده است، فعالیت های یادگیری به نحوی تشریح شده است که امکان استفاده از ظرفیت های محیطی را فراهم می آورد، فعالیت های یادگیری به نحوی تشریح شده است که نیاز به استفاده از منابع متنوع یادگیری را فراهم می آورد، فعالیت های یادگیری به نحوی تشریح شده است که امکان برقرای ارتباط با موقعیت های واقعی زندگی را فراهم می کند، فعالیت های یادگیری به نحوی تشریح شده است که امکان مداخله معلم را در تطبیق فعالیت ها با شرایط اجرا فراهم می کند، فعالیت های یادگیری به نحوی تشریح شده است که امکان مداخله معلم را در تطبیق فعالیت ها با توانایی فراگیران فراهم می کند)

کتاب راهنمای معلم

انطباق با کتاب درسی

- **تبیین فرایند های یادگیری**(فعالیت های یادگیری به نحوی تشریح شده که فعالیت های دریافت و انتقال اطلاعات مورد توجه قرار داده است، فعالیت های یادگیری به نحوی تشریح شده که یادگیری مستقل دانش آموزان مورد توجه قرار گیرد، فعالیت های یادگیری به نحوی تشریح شده که امکان تلفیق مفاهیم و مهارت های اساسی را به طور همزمان فراهم می سازد، فعالیت های یادگیری به نحوی تشریح شده که امکان تلفیق با سایر موضوعات درسی را فراهم می سازد)

کتاب راهنمای معلم

انطباق با کتاب درسی

- **تبیین سنجش و ارزشیابی** (فعالیت های یادگیری به نحوی تشریح شده که فرصت های خودارزیابی و گرفتن بازخورد از همسالان را فراهم می سازد، تکالیف سنجشی سبک های متفاوت یادگیری را مورد توجه قرار داده است، تکالیف سنجشی سطوح مختلف توانایی را مورد توجه قرار داده است، تکالیف سنجشی چگونگی ترمیم و اصلاح یادگیری یادگیرندگان را مشخص کرده است، ملاک و سطوح عملکرد به کارگیری روش های سنجش مورد توجه قرار گرفته است، اسناد و نمونه های کار و فعالیتها و تکالیف عملکردی که می باید در پوشه کار نگهداری شود مشخص شده است، رابطه میان سنجش در فرایند یادگیری و سنجش در پایان یادگیری بیان شده است، چگونگی ارائه بازخورد نتایج فعالیت های یادگیری دانش آموزان بیان شده است، چگونگی انجام خود سنجی و همسال سنجی در جزیان یادگیری تشریح شده است)

در سطح ارزشیابی بسته آموزش اجرا شده

ارزشیابی فرایند آماده سازی اجرا

- توزیع به موقع کتاب ، راهنما و کتاب کار و رسانه
- آموزش معلمان(دوره های ضمن خدمت

ارزشیابی از فرایند یاددهی- یادگیری بسته آموزشی

- چگونگی تحقق فرایند یادگیری و یاددهی در کلاس
- مشکلات تدریس
- مشکلات یادگیری (چگالی فعالیت های و مفاهیم واحد های درسی،مشکلات یادگیری محتوای توسط دانش آموزان
- مشکلات کاربرد رسانه ها ی آموزشی
- مشکلات کاربرد کتاب کار

در سطح ارزشیابی بسته آموزش اجرا شده

ارزشیابی از فرایند ارزشیابی پیشرفت تحصیلی دانش آموزان

- چگونگی تحقق فرایند ارزشیابی پیشرفت تحصیلی
- مشکلات ارزشیابی پیشرفت تحصیلی

ارزشیابی عوامل موثر بر اجرای بسته آموزشی

ارزشیابی از معلم

- دانش
- نگرش
- مهارت

ارزشیابی از دانش آموز

- نگرش نسبت به درس
- دیدگاه نسبت به مشکلات کتاب و کتاب کار

ارزشیابی از والدین

- نگرش نسبت به بسته آموزشی
- چگونگی همکاری در فعالیت های خواسته شده

ارزشیابی عوامل موثر بر اجرای بسته آموزشی

ارزشیابی از تجهیزات و امکانات آموزشی

- وجود و عدم وجود
- چگونگی کاربرد

ارزشیابی از فضای آموزشی

- فضای فیزیکی کلاس درس
- فضای روانی اجتماعی

ارزشیابی از زمان تخصیص یافته

- کفایت زمان برای هر درس
- کفایت زمان برای کل کتاب

جمع آوری داده ها

- نظرات معلمان در باره کتاب‌های درسی، کتاب راهنمای معلم و کتاب کار و...
- نظرات دانش آموزان در باره کتاب درسی و محتوای آن به ویژه تصاویر
- نظرات متخصصان برنامه ریزی درسی
- نظرات متخصصان روان شناسی یادگیری
- نظرات متخصصان هنری طراحی کتاب‌های درسی
- نظر متخصصان موضوعی
- مشاهدات داخل کلاس (در خصوص فرایند یاددهی و یادگیری و مواد و رسانه‌های مورد استفاده) و مدرسه (در خصوص امکانات و تجهیزات) مشاهدات فرایند ارزشیابی پیشرفت تحصیلی
- نظرات گروه‌های آموزشی (معلمان متخصص)
- نظر والدین

نمونه گیری

روش نمونه گیری از دانش آموزان، معلمان، کلاس‌های درس و مدارس، با عنایت به وسعت جامعهٔ آماری مربوطه، به صورت خوشه‌ای هدف‌دار به شرح زیر بود

- انتخاب چهار استان
- انتخاب سه شهر از هر استان
- انتخاب دو مدرسه دخترانه و دو مدرسه پسرانه
- انتخاب دو کلاس از هر مدرسه

ابزار گردآوری اطلاعات

- فرم وارسی محتوای کتاب درسی از منظر متخصصان برنامه ریزی درسی
- فرم وارسی محتوای کتاب درسی از منظر متخصصان تصویر گری
- فرم وارسی محتوای کتاب درسی از منظر متخصصان روانشناسی یادگیری
- فرم وارسی رسانه‌های آموزشی بر اساس متخصصان تکنولوژی آموزشی
- فرم وارسی نظرات متخصصان موضوعی
- پرسشنامه نظر خواهی و فرم مصاحبه نیمه ساختار مند مصاحبه برای جمع آوری نظرات معلمان
- فرم ثبت اطلاعات جلسات هم اندیشی با گروه‌های آموزشی؛
- پرسشنامه والدین در خصوص چگونگی درگیری دانش آموزان در فعالیت‌های یادگیری درس
- فرم گزارش روزانه فرایند تدریس و یادگیری کلاس درس توسط معلمان
- فرم ثبت مشاهده، برای جمع آوری داده‌های حاصل از مشاهدات داخل کلاس (در خصوص فرایند یاددهی و یادگیری و فرایند ارزشیابی)
- فرم ثبت مشاهده مدرسه (در خصوص امکانات و تجهیزات)؛
- فرم مصاحبه نیمه ساختار مند با دانش آموزان

چگونگی تحلیل داده‌ها

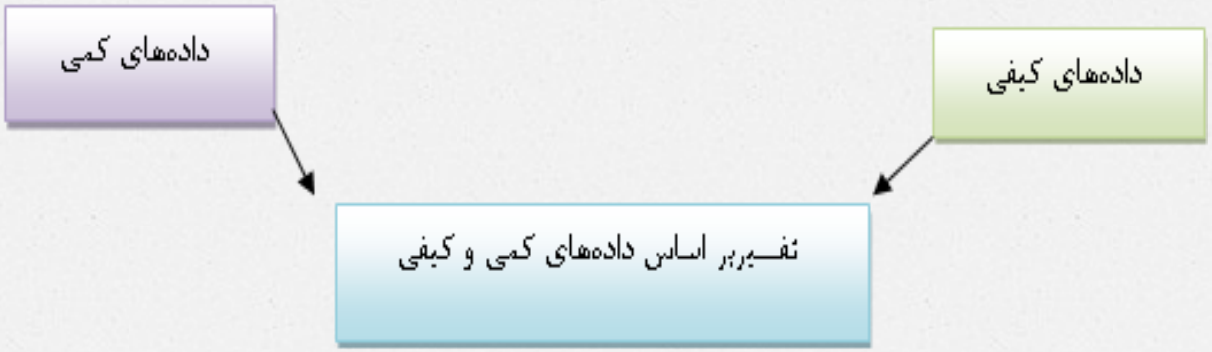

منابع

- مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۰). وزارت آموزش و پرورش.
- حسنی، محمد (۱۳۹۲). چهار چوب ارزشیابی از بسته های آموزشی جدید پایه های سوم دبستان و اول متوسطه.
- غلام‌آزاد، سهیلا (۱۳۹۱). ارزشیابی پایانی از برنامه‌درسی ریاضی دوره راهنمایی تحصیلی. سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.

سپاسگزارم